

Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk

Hüsameddin ERDEM, DEM Yayınları, İstanbul, 2006, 317 sayfa.

Nurten KIMTER*

Özellikle son birkaç asırdır dünyada meydana gelen bilimsel ve teknolojik gelişmelere ve ekonomik refaha rağmen dinî, insanî ve ahlâkî değerlerdeki zayıflama ve dejenerasyon çağdaş insanın mutsuzluğunu ve geleceğe olan ümidini azaltmaktadır. Zira bilimde ve teknikte meydana gelen gelişmelerin ve ekonomik hayattaki iyileşmelerin insanlığa barış, huzur, mutluluk ve geleceğe yönelik ümit sağlayacağı beklenirken dünyada başta savaş ve çatışmalar olmak üzere, şiddetin her türlü doruk noktaya çıkmış, sosyal-ekonomik adaletsizlik, başta AIDS olmak üzere ahlâkî bozulmadan kaynaklanan hastalıklar, içki, uyuşturucu ve zararlı madde kullanımları, intiharlar vs. tüm dünya ülkelerinde gün geçtikçe artarak hat safhaya ulaşmıştır. Günümüz insanı tüm dinlerin telkin ettiği sevgi, şefkat, hoşgörü, iffet, affedicilik, alçakgönüllülük, yardımlaşma vb. gibi ahlâkî değerleri neredeyse unutmuş, yine tüm dinlerin yasak ettiği adaletsizliği, haksız kazancı, sahtekarlığı, vefasızlığı, şiddeti, bencilliği vs. yaşamının âdeta bir parçası haline getirmiştir. Daha da ilginç ve üzücü olan husus, günümüzdeki bu ahlâkî sorunlar, sadece bireysel ve toplumsal niteliklerle sınırlı kalmamış artık tüm dünyayı tehdit eder hale gelmiştir.

Tüm bu gelişmeler neticesinde bütün dinlerin, kültürlerin ve toplumların özündeki ortak ahlâkî, insanî değerleri yeniden gün yüzüne çıkarma ve hayata geçirebilme noktasında harekete geçmek elzem hale gelmiştir. Bu hususla ilgili olarak çeşitli kurum ve kuruluşlar tarafından değişik ülkelerdeki pek çok fikir ve düşünce adamı, akademisyen ve eğitimcilerin katılımı ile sık sık sempozyum, kongre, panel vs. düzenlendiği ve küresel ahlâk sorunlarına çözüm yolları arandığı gibi yerli yabancı pek çok yazar tarafından da konu ile ilgili çok sayıda eser kaleme alınmaktadır.

Bu bağlamda ülkemizde de son zamanlarda bölgesel ve küresel ahlâk sorunlarına kayıtsız kalınmaması dinî, ahlâkî değerler ve bu değerlerin eğitimi hususunun sık sık konuşulup tartışılması ve konu ile ilgili kaleme alınan eserlerin sayısının her geçen gün artması son derece memnuniyet vericidir.

---

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

İşte özetini ve tanıtımını yapmaya çalıştığımız eser, Konya Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Felsefesi Öğretim üyesi olan Prof. Dr. Hüsameddin ERDEM Bey tarafından kaleme alınmış olup Tanzimat'tan Cumhuriyet Dönemine kadar son devir Osmanlı toplumunda ve düşünce sisteminde ahlâk konusunu ele almaktadır. Eserin genel olarak ahlâk konusuna ve ahlâkî değerlere yer vermesinin yanında son devir Osmanlı toplumunda ve düşünce sisteminde ahlâk konusunu ve ahlâkî yapıyı gözler önüne seriyor olması onu bilhassa ilgi çekici hale getirmektedir. Zira son zamanlarda gerek televizyon filmlerinde ve dizilerinde gerekse basın yayında ecdadımıza ve onların ahlâkî yaşantılarına ilişkin tarihî ve bilimsel gerçeklerle pek çok yönden örtüşmeyen bir takım ithamların ve iftiraların sergileniyor, yazılıp çiziliyor olması pek çok insanı “acaba konunun bilimsel ve tarihî gerçekliği nedir, nasıldır?” sorusuna cevap aramaya ve araştırmaya sevk etmektedir. Dolayısıyla söz konusu eser sadece ahlâk konusunu değil son devir Osmanlı toplumunda ve düşünce sistemindeki ahlâk anlayışını ve ahlâkî yapıyı da tarihî ve bilimsel bir perspektifle ortaya koyması açısından ayrıca bir önem arz etmektedir.

Dört ana bölümden oluşan eserin önsözünde yazar niçin böyle bir eseri kaleme aldığını açıkça belirtir. Kitabı kaleme alma gerekçesinin, öteden beri bireysel ve toplumsal hayatımızın temelinde iyi veya kötü şeklinde var olan ve bizi çepeçevre kuşatıp şekillendiren ahlâk konusuna ilgi duyması ve böyle bir ahlâkın dünyada yaklaşık altı yüz yıl kadar üç kıtaya hâkim olmuş Osmanlı imparatorluğunda nasıl bir fonksiyon icra ettiğini, özellikle de son devirde (XVIII. asırdan Cumhuriyete kadar olan zaman içinde) ahlâkın ne durumda olduğunu- ahlâkın değişip değişmediğini, değişiklik varsa bunun toplum üzerinde ne gibi tesirleri olduğunu vs.- ortaya koymak olduğunu ifade eder (s. 10).

Eserin giriş bölümünde ise yazar, her ferden, her toplumun hatta her çağın bir ahlâkî olduğunu ve Osmanlı ahlâkının da bir “İslam Ahlâkî” görünümünde olduğunu, zira İslam ahlâkının Osmanlı Türk'ünün siyaseti, ekonomisi, ilmi, fenni, kültürü, örf ve âdetleri ile birleşip bütünleşerek yepyeni bir “Türk İslam Ahlâkî” haline geldiğini ifade eder. Ayrıca XVIII. asra gelinceye kadar Osmanlı toplumunda Türk İslam Ahlâkının bütün canlılığı ile yöneten ve yönetilen, aydın ve halkıyla ilgili her kesimde uygulanıp yaşandığını, ancak XVIII. asırdan sonra ise bu canlılığın yavaş yavaş kaybolması ile bazı ahlâkî çözümlerin baş gösterdiğini fakat yine de söz konusu ahlâkın eskisi gibi olmasa da I. Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı halkı arasında yaşandığını belirtir (s. 17). Yine giriş bölümünde yazar Osmanlı ahlâkının zeminini teşkil eden İslam ahlâkından bahseder (s. 18-19).

Giriş bölümünün ilerleyen sayfelerinde müellif İslam'da ahlâk ilminin doğuşu ve gelişmesinden söz eder. İslam'ın ilk geldiği ve onu takip eden yıllarda

ortaya çıkan problemlerin ilk elden çözüme kavuşturulması nedeniyle henüz bir ahlâk sistemine ve tedvin edilmiş bir takım eserlere rastlanmadığını belirten yazar, İslam ahlâkının sistemleştirilmesi fikrinin daha ziyade İslam dışındaki kültürler tarafından teşvik edildiğini ve ahlâkın bir ilim olarak Hicrî III. asırda tedvin edilmeye başladığını ifade eder (s.24).Söz konusu tarihte ahlâka dair eserlerin yazarlarının muhaddis, mutasavvıf, filozof, şair vb. gibi çeşitli mesleklerden olmasına rağmen bunların yine de Gelenekçi veya Kur'an Ahlâkını benimseyenler, Tasavvufî Ahlâkı benimseyenler ve Felsefî Ahlâkı benimseyenler şeklinde üç ana grupta toplanabileceğini ifade eden yazar, daha sonra III.-XI. asırdan XVIII. asra kadar yazılmış belli başlı ahlâk kitaplarından söz eder. İbn-i Miskeveyh, İmam Gazâlî, Nasreddîn-i Tûsi ve Kınalızâde Ali Efendi gibi başlıca İslam ahlâkçılarının eserlerinin özelliklerinden ve içeriklerinden kısaca söz eden yazar ahlâka dair eserlerin büyük çoğunluğunda ahlâkın, genel olarak nazârî ahlâk, amelî ahlâk şeklinde iki ana kısımda incelendiğini ve daha sonra amelî ahlâkın da ferdî ve ictimâî ahlâk, ictimâî ahlâkın da aile ahlâkı, cemiyet ahlâkı ve devlet ahlâkı şeklinde üç kısma ayrıldığını ifade eder (s. 25-33). Eserin giriş kısmında son olarak, son devir Osmanlı ahlâkına tesir eden faktörlerden söz edilir. Bu devirde Osmanlı'nın siyasi durumunun ahlâk üzerine etki ettiğini, zira bu dönemde Orta Çağ karanlığından yeni yeni kurtulmaya çalışan Avrupa'nın esas hedefinin Osmanlı Türklerini İslamiyet'ten uzaklaştırıp halifeyi kovmak, İslam dünyasını başsız bırakmak ve Türkleri ebediyen dünya üzerinden kaldırmak olduğunu ifade eder. Yazar Avrupalıların Osmanlı'yı ortadan kaldırma işini gerçekleştirmek için de dıştan çeşitli savaş ve istilâlar, içten de azınlıkları ayaklandırmak suretiyle ve çeşitli gizli teşkilâtlarla çökertme planları yaptıklarını ve bunun neticesinde kısa zamanda iç isyan ve ihtilâllerin baş gösterdiğini, saray ve devlet adamlarının çoğunun değerlerini yitirdiğini belirtir (s. 33-36).

Son devir Osmanlı ahlâkına etki eden bir diğer faktör olan ilmî durumundan bahsedilirken de İslam âleminde VIII.-XII. asırlar arasındaki zengin ilim, teknik, sanat ve felsefe faaliyetlerinin yerini son dönemde duraklama, tekrarcılık ve kopyacılıktan pek ileri gidemeyen dar bir skolastik düşüncenin almaya başladığını dolayısıyla bunun neticesinde XIV. asırdan XVIII. asrın sonuna kadar yaklaşık beş asır içinde Osmanlı'nın ilmî ve fikir yönünden biraz daha gerilediği ifade edilir. İki asrı aşkın süren yenileşme faaliyetlerinin de aslında pek işe yaramadığını belirten yazar, bunlar neticesinde Osmanlı'nın ne millileşebildiğini, ne dinileşebildiğini ne de batılılaşabildiğini belirtir. Sonuç olarak, bu ilmî geriliğin toplumsal yaşayış ve ahlâk üzerinde de bir takım olumsuz etkilerinin olduğunu belirten yazar, ilim ile ahlâk

arasında sıkı bir ilişkinin olduğunu, medeniyet ve kültürün gelişmesinin ilme, irfana ve marifete bağlı olduğunu ifade eder (s. 37-39).

Giriş bölümünde son olarak, son devir Osmanlı ahlâkına etki eden faktörlerin sonuncusundan, Osmanlı'nın sosyal ve ahlâkî durumundan söz edilir. Müellif, Osmanlı cemiyetinde ilk sosyal ve ahlâkî bozulmanın –siyasi bozulmada olduğu gibi- devlet adamları ve askerlerde görülmeye başladığını, zira idare eden sınıfın bozularak parçalanmaya başlamasının ordu ve askeri de başındakilere benzemeye özendirilmiş olduğunu dolayısıyla devletin yöneticisi, memuru ve ileri gelenleri bozulunca, halkın da bunlara ayak uydurmasının kaçınılmaz olduğunu belirtir. Toplumsal yapıda halk bazındaki bozulmaların özellikle gençler arasında yaygın olduğunu belirten yazar, XIX. ve XX. asırda Osmanlı toplumunda okullara ahlâk dersinin konulmasının ve en çok ahlâk kitabının da Osmanlı'nın son döneminde yazılmasının ahlâkî bozulmaya karşı düşünülmüş bir hal çaresi olabileceğini ifade eder.

Son devir Osmanlı toplumunda halk bazındaki bozulmaların çeşitli nedenlerinin olduğunu belirten yazar, bu noktada XIX. asrın ikinci yarısındaki İstanbul'un durumunun Ahmet Yücekök'ün yapmış olduğu tasvirde çok güzel bir şekilde ortaya koyulduğunu ifade eder. Ahmet Yücekök bu devirde İstanbul'u “paltosuyla İngiliz, şapkasıyla Fransız, birahaneleriyle Alman, müziği ile İtalyan, meyhaneleri ile Rum ve hamallarıyla Türk İstanbul” şeklinde tasvir eder (s. 40-41).

Giriş bölümünün ilerleyen sayfelerinde yazar, Batı hayranı aydınların şark usulü idare ve hayat tarzı iflas ettiği halde, bunun halen Osmanlı'da devam ettirilmesinin, geri kalmanın başlıca nedenini teşkil ettiğini savunduklarını, bu düşüncenin hâkim olduğu XX. asrın Osmanlı toplumu için Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşının da açtığı yaralarla birlikte tam bir yıkım olduğunu belirtir. XIX. asırda ve XX. asırda Osmanlı toplumunda meydana gelen bozulmaların yansımalarının kadınlar ve aile hayatı, iktisâdi hayat ve azınlıklar üzerinde açık bir şekilde gözlendiğini belirtir (s. 43).

Giriş bölümünün son kısmında, Osmanlı'nın son döneminde sosyal hayattaki bozulmaların kadın ve aileye bakan yüzünden kısaca bahsedildikten sonra iktisâdi hayata ve azınlıklara yansıyan yüzüne de değinilir. Müellife göre Osmanlı'nın son dönemindeki fakirlik ve ekonominin bozulması, hem devlet hem de halk ahlâkının bozulmasını hızlandırmış, iktisâdi durum bozuldukça ahlâk da gerilemiş ve devlet zayıflamıştır. Sosyal hayattaki bozulmanın azınlıklara yansıyan yönünden bahsedilirken, Osmanlı toplumunda ahlâkî bozulmaların ilk önce azınlıklardan başlayıp bazı devlet adamlarıyla sürdürüldüğü, Avrupa ve Hristiyan dünyasının da azınlıklara bu konuda büyük destek verdiği ifade edilir (s. 43-44).

Kısacası yazar giriş bölümünde son devir Osmanlı toplumundaki ahlâkı ana hatlarıyla ele alıp değerlendirdikten sonra meseleyi Osmanlı ahlâkçılarının nasıl alıp değerlendirdiklerine kitabın ilerleyen bölümlerinde yer verir.

Kitabın birinci bölümünde yazar Osmanlı ahlâkçılarının genel olarak ahlâka yaklaşımlarından kavram olarak ve ilim olarak ahlâkı nasıl ele aldıklarından ve çeşitli tarif denemelerinden bahseder, devamında ahlâkın konusunu ve metodunu ele alır ve Osmanlı ahlâkçılarının konuya dair görüşlerine yer verir (s. 51-60).

Daha sonra ahlâkın lüzumu ve gayesinden söz eden yazar, devamında nefsin kuvvetleri meselesinden bahsederken birçok İslam ahlâkçısının İbn Miskeveyh'in tesirinde kalarak nefsin kuvvetlerini kuvve-i fikriye (nutuk, kuvve-i ilmiye), kuvve-i gazabiye ve kuvve-i şehviye şeklinde üç ana gruba ayırdıklarını belirtir, sonra da bu kuvvetlerin nelerden ibaret olduğunu, bunların ifrat ve tefritlerinden ne gibi davranış ve fiillerin meydana geldiğini ortaya koymaya çalışır (s. 61-66).

Birinci bölümün son kısmında yazar, "bir davranışı ahlâkî yapan şeyin ne olduğunu", "hangi davranışın iyi veya kötü olduğunu, iyi ve kötü değerlendirmesinde ölçütün ne olduğunu son devir Osmanlı ahlâkçılarının görüşlerine de yer vererek açıklamaya çalışır. Daha sonra iyi ahlâk ve fazilete ulaşma yollarından, ahlâkî faziletleri koruma yolları ve kötü ahlâkı yok etme yollarından da bahsederek ahlâk ve ahlâk ilmi ile ilgili genel bilgiler veren kitabın birinci bölümüne son verir (s. 67-71).

Kitabın ikinci bölümünde, iki ana bölümde ele alınan ahlâkın ilk bölümünü teşkil eden "Nazarî Ahlâk" (Ahlâk Felsefesi) meselesine yer verilir. Son devir Osmanlı düşünürlerinin nazarî ahlâka dair farklı yorumlarından hareketle nazarî ahlâkın meselelerini ve getirilen çözüm önerilerini ele alan yazar, bu bölümde öncelikle "din ile ahlâk arasında bir ilişki var mıdır?" sorusunu tartışır. Bu bağlamda ahlâkın kaynağının din olduğunu, zira dine dayanmayan ahlâkın metot ve kaidelerinin ne kadar korunmuş olursa olsun köksüz bir ağaç gibi feyizden mahrum kalacağını son devir Osmanlı ahlâkçılarının görüşlerine de yer vererek ortaya koymaya çalışır (s. 74-81).

Daha sonra ahlâkın değişme ve gelişme imkanını ele alan yazar ikinci bölümün ilerleyen sayfelerinde nazarî ahlâkta hayır ve şer meselesine, ahlâkta niyetin bir rolünün olup olmadığı meselesine, ihtiyar (hürriyet) ve irade meselesine de değinir (s. 81-98). Devamında ahlâkın vazgeçilmez esaslarından birisi olan mesuliyetten ve ahlâkî hükümden ne kastedildiği üzerinde durulmakta ve konu ile ilgili İslam ahlâkçılarının ve son devir Osmanlı ahlâkçılarının görüşlerine yer verilmektedir (s. 101-104).

İkinci bölümün devamında yazar, vazife anlayışı, vazifenin özellikleri, vazife çeşitleri, vazifenin gayesi, vazifenin ayırıcı vasıfları ve kısımları, vazifenin müeyyideleri (yaptırımları), ahlâkî kavram olan “Hak” kavramı, ahlâkî vicdan, bu vicdanın değeri ve onu etkileyen faktörleri değişik Osmanlı ahlâkçılarının görüşlerine de yer vererek ele alır (s. 104-113). Yazar, kitabın ikinci bölümünde son olarak vicdanı hataya götüren cehalet, eğilimler ve duygular gibi belli başlı sebeplerden, vicdan azabı ve vicdan sevincinin de ne olduğundan kısaca bahsettikten sonra nazarı ahlâkın ele aldığı meseleleri bitirir (s. 113-119).

Kitabın üçüncü bölümünde nazarı ahlâkın ortaya koyduğu konu ve kanunların uygulamaya konulmasından ve bunların fert ve cemiyet tarafından tatbik edilme şekillerinden bahseden “Amelî Ahlâka” yer verilir. Nazarı ahlâk ile amelî ahlâkî birbirinden kesin olarak ayırmanın pek mümkün olmadığını ifade eden yazar, son devir Osmanlı ahlâkçılarında amelî ahlâkın, önceki ahlâkçılarda olduğu gibi bir vazifeler sistemi ve vazifelerin uygulanışı olarak ele alındığını ve bu vazifeler ilmi olan amelî ahlâkın da genellikle üç ana kısma ayrıldığını belirtir. Müellif, son devir Osmanlı ahlâkçılarının geleneğine uyarak kendisinin de amelî ahlâkî, ferdi ahlâkî, ictimâî ahlâkî (sosyal ahlâkî) ve devlet ahlâkî şeklinde üç ana gruba ayırarak incelemeye çalıştığını, aile ahlâkî, cemiyet ahlâkî gibi devlet ahlâkının da aslında ictimâî ahlâkî içinde ele alınabilmesine rağmen devlet, cemiyetin teşekkül ettirdiği bir kurum olmakla birlikte cemiyetin üstünde ayrı bir kurum olarak karşımıza çıktığı için devlet ahlâkını ayrı bir bölümde incelemeye çalıştığını ifade eder. Ferdin hem kendisine hem de başkalarına karşı saygıdeğer olması için kendisini olgunlaştırması ve nefsinin temizlemesi gerektiğini belirten yazar, ferdi ahlâkî, ferdin kendi iç dünyasıyla olan münasebetlerinden doğan ahlâkî davranışlar ve ferdin Allah'ı ile olan münasebetlerinden doğan ahlâkî davranışlar şeklinde iki kısma ayırarak ele almaya çalışır. Ferdin kendi iç dünyasıyla olan münasebetlerinden doğan ahlâkî davranışların son devir Osmanlı ahlâkçılarında nasıl ele alındığını ortaya koymaya çalışırken ferdi fazilet yönünden yükseltecek hasletlerden ve nefsi bozacak kötü şeylerin tehlikelerinden söz eder. İnsanın kendi iç dünyası ile olan münasebetlerinde ferdi fazilet yönünden yükseltecek hasletlerin ve nefsi bozacak kötü şeylerin başında canı ve sağlığı koruma ve intihardan kaçınmanın geldiğini belirten yazar daha sonra umumi terbiye, terbiyenin konusu, gayesi ve terbiye çeşitlerinden bahseder. Yazar, ferdi ahlâkî kapsamında insanın nefsinin karşı vazifelerinin devamında, iffet ve haya, kaçınılması gereken fuhuş ve zina, hevâ ve hevese hakim olmak, iyi ve temiz hayat yaşama, öfkeyi yenme, maddi ve manevi pisliliklerden, içki ve kötü alışkanlıklardan kaçınmanın önemine değinir. Daha sonra iyi niyet (ihlaslı olma), iyi örnekleri benimseme, riya ve münafıklıktan uzak durma, tevazu ve vakar, itidal, sabır ve

sebat, sabrın çeşitleri, sabırsızlık ve sebatsızlıktan kurtulma çareleri, haset ve tamahtan kaçınma, hasedin sebepleri ve tedavi yolları, cimrilik ve israftan kaçınma vb. gibi son devir Osmanlı ahlâkçılarının da üzerine önemle durduğu ahlâkî faziletlerden bahsettikten sonra ferdi ahlâkın ikinci kısmını teşkil eden dinî ahlâktan yani ferdin Allah'la olan münasebetlerinden doğan ahlâkî davranışlardan söz eder (s. 123-161).

Ferdî ahlâkın birinci kısmı olan, insanın kendi nefesine karşı vazifelerinden hemen sonra ikincisinin Allah'a karşı vazifeleri olduğunu söyleyen müellif, bu başlık altında ferdin Yaratan'ının nezdinde makbul bir kul haline gelebilmesi için yapması gereken hususlardan bahseder. Bu hususların başında da Allah'a iman ve sonrasında ibadet etmenin geldiğini belirtir (s. 163-164).

Allah'a karşı olan vazifelerimizden diğerlerinin ise, Allah ve Rasulü'nü sevmek, Allah'ın sonsuz ve sınırsız nimetleri karşısında şükür ve kanaat etmek, tevakkül ve kazaya rıza göstermek, korku ve ümitle Allah'a yalvarmak ve bağlanmak olduğunu belirten yazar, tevakkülün bazı dar görüşlüler tarafından yanlış yorumlandığına dikkat çekmiştir. Zira tevakkülün hiçbir zaman tembellik ve miskinlik, meskenet ve ruhbanlık olmadığını tam tersine tevakkülde teşebbüs, ciddiyet ve gayret olduğunu ifade eden yazar, düşüncesizleri kolayca tembellik ve miskinliğe götüren tevakkül duygusunun Osmanlıya XVI. asrın sonlarına doğru yerleşmeye başladığını, XVII. asrın sonlarında ise gerçek bir milli tehlike olabilecek boyutlara ulaştığını ifade eder (s. 163-174).

Kitabın üçüncü bölümünün devamında amelî ahlâkın birinci kısmını teşkil eden "Ferdî Ahlâktan" sonra ikinci kısmını oluşturan "İctimaî Ahlâk" ele alınır. Ferdin cemiyet ile münasebetlerinden doğan ahlâkî fiiller başlığı altında ele alınan İctimaî Ahlâk, Aile Ahlâkı, Komşu Ahlâkı ve Toplumsal Ahlâk olmak üzere üç alt başlık altında incelenir. Birçok son devir Osmanlı ahlâkçısının toplumsal ahlâkı, "insanın hemcinsine karşı yapmakla mükellef olduğu vazifeler" şeklinde tanımladığını ifade eden yazar, Osmanlı ahlâkçılarının göre insanın toplumsal vazifelerinin en başta geleninin ailesine karşı olan vazifeleri olduğunu belirtir ve "Aile Ahlâkı" başlığı altında öncelikle aile ve evlilikten ne anlaşıldığına dair ahlâkçılarının değişik görüşlerine yer verir. Ahlâkçılara göre yaşamak nasıl bir hak ise evlenip nesli devam ettirmek de bir vazifedir. Nesli devam ettirme işi ise sadece aile ile mümkündür. Son devir Osmanlı ahlâkçılarının göre ailenin en büyük ve en önemli fonksiyonu ahlâkiliğidir, aile tamir edilince millet de kendiliğinden düzelir, aile üyelerinin her birine ait olan bir takım özel vazife, kaide ve şartlar vardır ve bunlar sırasıyla, karı-kocanın birbirlerine karşı vazifeleri, ana-babanın çocuklara karşı

vazifeleri, çocukların ana-babaya karşı vazifeleri, çocukların kendi aralarındaki vazifeleri ve akrabalara karşı olan vazifeleridir.

XIX. ve XX. Asırlarda Osmanlı toplumunda toplum yapısının bozulmuş olduğunu, dolayısıyla buna paralel olarak aile yapısında da bazı çözümler meydana geldiğini ve söz konusu vazifelere pek dikkat edilmediğini ifade eden yazar, aile ahlâkı başlığı altında çok kadınla evlilik ve bunun ahlâki neticelerine de değinir (s. 174-195). Aile ahlâkı ile ilgili konunun devamında boşanmanın ahlâki değerinden söz eden yazar, İslam dininde olduğu gibi bütün son devir Osmanlı ahlâkçılarında da boşanmanın hoş karşılamadığını ifade eder. XIX. ve XX. asırda Osmanlı toplumunda boşanmanın oldukça yaygın ve aynı zamanda kötüye kullanıldığını ve bu uygulamaya İstanbul başta olmak üzere daha ziyade büyük şehirlerde rastlandığını ifade eden yazar, boşanmanın böylesine sorumsuzca kullanılmasının bu asırdaki Osmanlı toplumunun huzursuzluk ve hastalığının oldukça artmış olduğunun bir göstergesi olduğunu belirtir (s. 196-200).

Yazar, toplumsal ahlâk kapsamında aile ahlâkından bahsettikten sonra kısaca komşuluk ahlâkından da bahseder ve konu ile ilgili olarak son devir Osmanlı ahlâkçılarının görüş ve düşüncelerine yer verir (s. 209-210). Daha sonra toplumsal ahlâkın bir diğer ana başlığı olan cemiyet ahlâkından söz eden yazar, cemiyet ahlâki başlığı altında ilk olarak insan hayatına saygı ve adam öldürmemenin gerekliliğine yer verir ve son devir Osmanlı ahlâkçılarına göre insan hayatının korunmasının hem aklen, hem şer'an ve kanunen hem de ahlâken zarurî olduğunu belirtir (s. 211-214).

Yazar son devir Osmanlı ahlâkçıları içinde ilim tahsilini nefsi vazifelerden sayanların olmasına rağmen kendisinin bu hususa sosyal vazifeler içerisinde yer vermeyi uygun bulduğunu, insanın diğer toplumsal vazifelerinin de insanlara sevgi, şefkat, affedicilik ve merhamet göstermek, âdil olmak ve zulümden kaçınmak, çalışmak, iyi ve faydalı işler yapmak ve tembellikten kaçınmak, iyilikte yardımlaşmak, kötülükten kaçınmak, kötülüğe iyilikle karşılık vermek olduğunu belirtir. Devamında insanlara zarar vermemek, meşru yollarla kazanç elde etmek, emanete riayet, ahde vefa göstermek, yalancı şahitlikten kaçınmak, sır saklamak ve insanların ayıplarını örtmek, dile hakim olmak, dostluk ve arkadaşlık kurmak, İslam ve insan kardeşliği oluşturmak ve toplumdaki diğer Müslümanlara karşı yerine getirmemiz gereken vazifelere riayet etmek gibi pek çok toplumsal vazifelerimiz olduğundan söz eder ve bu vazifeleri son devir Osmanlı ahlâkçılarının görüşlerine de yer vererek temellendirmeye çalışır (s. 216-252).

Kitabın dördüncü ve son bölümünde ferdin devleti ile münasebetlerinden doğan ahlâki davranışlara yani "Devlet Ahlâkına" yer verilmiştir. Yazar, bu bölümde öncelikle "devlet veya hükümet nedir?" sorusunun cevabını, devlet ile hükümetin

aynı şey olup olmadığını, devletin belli başlı unsurlarının neler olduğunu, XVIII., XIX. ve XX. asırlarda Osmanlı toplumunda hakim olan devlet şekillerinin hangileri olduğunu ortaya koymaya çalışır ve daha sonra devletin ahlâken lüzum ve önemine değinir.

Dördüncü bölümün ilerleyen sahifelerine yazar, hilafetin daha sonra nasıl saltanata dönüştürüldüğünden ve bunun Osmanlı yönetim şekline de tesir ettiğinden bahseder. Sonrasında devlet başkanının halk üzerindeki hakları ve halka karşı vazifelerini son devir Osmanlı ahlâkçılarının görüşlerine de yer vererek açıklamaya çalışır (s. 225-266).

Daha sonra son devir Osmanlı ahlâkçılara göre devlet ve halk münasebetleri başlığı altında devletin kişiye ve halka karşı vazifelerinden ve halkın da devlete karşı vazifelerinden bahseden yazar dış politika meselesine yani “milletlerarası ahlâk” konusuna ve ferdin eşya ve diğer varlıklarla olan münasebetlerinden doğan ahlâkî vazifelerini açıklayarak kitabın dördüncü ve son bölümünü bitirir (s. 255-299).

Özetini ve tanıtımını yapmaya çalıştığımız kitap son devir Osmanlı ahlâkçılarının eserlerinden hareketle sistematize edilmiş olup genel ahlâk ve ahlâk ilmi, nazari ahlâkın (ahlâk felsefesi) meseleleri ve amelî ahlâk ile ilgili hususları, son devir Osmanlı ahlâkçılarının ahlâkla ilgili görüşlerini esas alarak ele alması ve açıklaması bakımından önemlidir. Bunun yanında (XVIII. asırdan Cumhuriyete kadar olan dönemde) ahlâkın ne durumda olduğunu ve önceki duruma göre ahlâkta ve ahlâkî yapıda ne gibi değişiklikler olduğunu ve bu değişikliklerin cemiyet üzerinde ne gibi tesirleri olduğunu ortaya koyması açısından da son derece değerli bir çalışmadır. Bu anlamda hem Ahlâk Felsefesi alanında çalışanlara hem de Din ve Ahlâk Eğitimi alanında çalışanlara faydalı olduğu ve olacağı düşünülmeyle birlikte son devir Osmanlı toplumundaki siyasi, ekonomik, sosyal ve ahlâkî yapıya dair değerli bilgileri içermesi bakımından da tarih alanında çalışanlar ve “Osmanlı Toplumunda Ahlâk” konusuna ilgi duyanlar için de önemli bir başvuru kaynağı olduğu ve olacağı inancını taşıyoruz. Böylesine çok yönlü bir eseri ilim dünyasına kazandırdığı için Prof.Dr. Hüsameddin ERDEM Bey'e şükranlarımızı sunuyoruz.

